

WIELKIE ODKRYCIA GEOGRAFICZNE

Przed wielkimi odkryciami geograficznymi znano tylko Europę, część Azji oraz północną Afrykę.

W starożytności najlepszymi żeglarzami byli Fenicjanie oraz Grecy. W średniowieczu najbardziej znanym podróżnikiem był Włoch (Wenecjanin) **Marco Polo**, który w 2. poł. XIII w. zbadał Chiny (krążyły legendy o bogactwie tego kraju) i opłynął pd.-wsch. Azję. Wielkie odkrycia geograficzne zapoczątkowano w Europie pod koniec XV w. (trwały do XVIII w.).

Najważniejsze wynalazki umożliwiające pływanie statku na otwartych morzach i oceanach (odbijanie daleko od brzegu):

Karawela – lekki, szybki i zwrotny żaglowiec mający wysokie burty oraz dużą ładowność (można było zabrać duże zapasy żywności i pitnej wody, co pozwalało daleko odbić od brzegu), zbudowany w XV w. przez Portugalczyków. Dzięki ruchomym rejom żegluga była możliwa niezależnie od kierunku wiatru.

Kompas – przyrząd służący do wyznaczania kierunków świata.

Busola – przyrząd podobny do kompasu, również wyposażony w igłę magnetyczną, służący do wyznaczania kierunków świata.

Log – przyrząd do mierzenia prędkości płynącego statku.

Astrolabium (poprzednik sekstansu zwanego sekstantem) – przyrząd służący do ustalania szerokości geograficznej na podstawie położenia statku w stosunku do położenia ciał niebieskich.

Główną przyczyną prowadzącą do wielkich odkryć geograficznych dokonywanych na przełomie XV/XVI w. były podboje prowadzone przez Turków osmańskich (byli muzułmanami, tak jak Arabowie, ale bardziej agresywnie ustosunkowanymi do chrześcijan), które doprowadziły do podboju Konstantynopola – stolicy Cesarstwa Wschodniorzymskiego (Cesarstwa Wschodniego) zwanego Cesarstwem Bizantyjskim oraz do zablokowania Szlaku Jedwabnego używanego od starożytności, ciągnącego się od Chin (gdzie produkowano jedwab) przez kraje arabskie do czarnomorskich i śródziemnomorskich wybrzeży Europy. Szlakiem tym sprowadzano z Dalekiego Wschodu tzw. „korzenie”, czyli przyprawy korzenne (np. pieprz, imbir, goździki, gałkę muszkatołową) oraz towary luksusowe (szlachetne kamienie, chińskie jedwabie i porcelanę, kość słoniową). Przejechanie przez tereny podbite przez Turków było ryzykowne, a pośrednictwo arabskie było bardzo kosztowne, dlatego szukano drogi morskiej do Indii, aby zminimalizować ryzyko i znieść koszty pośrednictwa. Zamierzano dotrzeć do celu wzdłuż wybrzeży Afryki i dalej na wschód do Indii i Chin.

Bliski Wschód – region geograficzny leżący na styku Azji, Europy i Afryki, obejmuje głównie państwa położone w południowo-zachodniej Azji i (do krajów Bliskiego Wschodu zalicza się m.in.: Egipt, Irak (dawniej Mezopotamia), Iran (dawniej Persja), Izrael z Palestyną, Syrię, Turcję (dawniej teren Cesarstwa Bizantyjskiego)).

Tam prawdopodobnie zaszły procesy przejścia z paleolitu do neolitu (Żyzny Półksiężyc). Region ten jest także kolebką wielkich cywilizacji starożytnych (Mezopotamia, starożytny Egipt) oraz trzech wielkich religii: judaizmu, chrześcijaństwa i islamu. Przez wiele wieków było to centrum starożytnego świata.

Daleki Wschód – nazwa stosowana dla określenia obszaru wschodniej Azji, ciągnącego się wzdłuż wybrzeży Pacyfiku (Oceanu Spokojnego), obejmuje Chiny, Japonię, Indochiny.

Przyczyny wielkich odkryć geograficznych:

- nowe wynalazki umożliwiające dalekosieżne wyprawy: karawele (trójmasztowce o wysokich burtach), kompas, busola, rozwój kartografii (nauka zajmująca się sporządzaniem map);
- przeludnienie Europy (rozdrobnienie feudalne Hiszpanii i Portugalii i kryzys gospodarczy pozbawiły część średniej szlachty środków do życia, zwłaszcza młodszych synów rycerskich);
- poszukiwanie drogi morskiej do Indii, by wyeliminować pośrednictwo arabskie i tureckie w handlu z Bliskim Wschodem (w 1453 r. Turcy zajęli Konstantynopol, a tym samym zablokowali drogę lądową łączącą Europę z Indiami, skąd sprowadzano przyprawy, barwniki, metale i kamienie szlachetne);
- Hiszpania i Portugalia chciały zrekompensować sobie straty poniesione w walce z Arabami na Płw. Iberyjskim (tzw. rekonkwista), liczyły na wielkie korzyści materialne;
- chęć szerzenia chrześcijaństwa;
- ciekawość świata;
- chęć zdobycia surowców, ziemi pod uprawę, szukanie nowych terenów łownych.

Kolonia – zagraniczna, zwykle zamorska (oddalona od metropolii) posiadłość państwa-metropolii, wykorzystywana głównie jako źródło surowców (zdobywanych i sprowadzanych do metropolii tanim kosztem), rynek zbytu (tam metropolia wywoziła nadmiar swoich produktów) oraz jako teren strategiczny.

Najważniejsze odkrycia geograficzne:

- **Bartolomeo** (Bartolomeu, Bartłomiej) **Diaz** (Portugalczyk) odkrył Przylądek Dobrej Nadziei w 1488 r.;
- **Krzysztof Kolumb** (Włoch w służbie hiszpańskiej) odkrył Amerykę w **1492 r.**;
- **Vasco da Gama** (Portugalczyk) odkrył drogę morską do Indii w 1498 r.;
- **Amerigo Vespucci** (Włoch w służbie hiszpańskiej) zbadał Amerykę Południową i opisał „Nowy Świat” zwany „Nowym Łądem” (Amerykę) w 1499 r.;
- **Ferdynand Magellan** (Portugalczyk w służbie hiszpańskiej) opłynął dookoła Ziemi w latach 1519-1522 (Magellan dowiódł kulistości Ziemi, jednak zginął na Filipinach, walcząc z tubylcami w 1521 r. – zginął przed końcem wyprawy; do Hiszpanii wrócił tylko 1 statek z nieliczną załogą).

B. Diaz chciał dopłynąć do Indii, kierując się na wschód wzdłuż wybrzeży Afryki, jednak dotarł tylko do Przylądka Sztormów – to najbardziej wysunięta na południe część Afryki. Król Portugalii wkrótce zmienił nazwę na Przylądek Dobrej Nadziei, by zachęcić podróżników do kolejnych wypraw.

K. Kolumb założył, że Ziemia jest kulista. Chciał dopłynąć do Indii, kierując się cały czas na zachód. Na swej drodze ujrzał ląd, który uznał za Indie, dlatego jego mieszkańców nazwał Indianami. Kolumb umarł w przekonaniu, że dotarł drogą morską do Indii, ale wkrótce okazało się, że jest to nowy, nieznaną ląd, który później nazwano Ameryką.

„Nowy Ląd” nazwano Ameryką, ponieważ **Amerigo Vespucci** zbadał go wkrótce po jego odkryciu.

Sławne słowa Kolumba:

* „Zobaczyliśmy nagich ludzi, niezwykle zielone drzewa, wiele strumyków i rozmaitych owoców” – tak opisał swoje pierwsze wrażenia po zejściu na ląd na wyspie San Salvador.

* „Ziemia nie jest tak wielka, jak pospólstwo mniema” – Kolumb, mimo że był największym odkrywcą, błędnie oceniał rozmiary oceanów i lądów. Ale właśnie to spowodowało, że nie bał się wyruszyć w tak nieznane Europejczykowi strony.

Indianie – tak Kolumb nazwał rdzennych mieszkańców Ameryki, stworzyli cywilizacje stojące na niezwykle wysokim poziomie. Nazywamy je cywilizacjami prekolumbijskimi (istniejącymi w Ameryce przed jej odkryciem przez Kolumba). Zaliczani są do nich: **Aztekowie, Majowie i Inkowie**.

Osiągnięcia cywilizacyjne cywilizacji prekolumbijskich:

a) **Azteków** (cywilizacja, którą w XVI w. zniszczył konkwistador Hernán Cortés):

- monumentalna architektura (gigantyczne budowle),
- stworzenie organizacji państwa,
- pismo piktograficzne (obrazkowe, bo piktogramy to obrazki),
- religia politeistyczna (szczególny kult Słońca), składanie bóstwom krwawych ofiar z ludzi.

b) **Majów**:

- pismo hieroglificzne (rodzaj pisma obrazkowego),
- kalendarz,
- religia politeistyczna (wierzący w wielu bogów),
- rozwój sztuki (wyroby rzemieślnicze na bardzo wysokim poziomie), medycyny, matematyki i astronomii i astrologii,
- monumentalne (ogromne) świątynie w formie piramid schodkowych, pomimo iż nie znali koła,
- stworzenie miast-państw (czyli organizacji państwa).

c) **Inków** (cywilizacja, którą w XVI w. zniszczył konkwistador Francisco Pizarro):

- stworzenie organizacji państwa,
- doskonały system administracji ściągającej podatki,
- pismo węzłkowe (kipu),
- rozwój medycyny (zwłaszcza chirurgii),
- wysoki poziom rolnictwa, (uprawa ziemniaków oraz kukurydzy),
- bite drogi,
- monumentalne budowle,

- religia politeistyczna.

Indianie nie byli w stanie się obronić przed białymi zdobywcami, czyli **konkwistadorami**, którzy posiadali broń palną i konie, nieznaną dla rdzennych mieszkańców Ameryki. Konkwistadorzy byli okrutni, chciwi, stosowali przemoc i wykorzystywali konflikty istniejące między indiańskimi plemionami w celu ich podbicia.

Hernán Cortés (czyli Ferdynand Korteż)

Hiszpański konkwistador i zdobywca Meksyku. Na początku XVI w. podstępem zajął stolicę państwa Azteków – Tenochtitlan. podbił państwo i doprowadził do zniszczenia cywilizacji azteckiej.

Francisco Pizarro (czyli Franciszek Pizarro)

Hiszpański konkwistador i zdobywca Peru. Na początku XVI w. opanował państwo Inków w Peru. Jego podboje spowodowały znaczne zniszczenia kultury inkaskiej.

Biali osadnicy (hiszpańscy, portugalscy i inni) do ciężkich prac, np. pracy na plantacjach bawełny i trzciny cukrowej, pierwotnie wykorzystywali rdzennych mieszkańców tych terenów, czyli Indian. Wielu z nich wymordowano, wielu umarło z wycieńczenia oraz przez choroby, które nie były im znane (zarażali się od białych ludzi uodpornionych przez wieki na te choroby, natomiast dla Indian, mających inny system odpornościowy, były śmiertelne).

W miejsce wymierającej ludności indiańskiej biali ludzie (tak nazywano Europejczyków, ponieważ ich skóra była biała – w przeciwieństwie do czerwonej skóry Indian) zaczęli sprowadzać Murzynów - czarnoskórych niewolników z Afryki. Tak rozkwitł handel niewolnikami, który trwał do początków XIX w.

Skutki wielkich odkryć geograficznych:

- rozwój handlu;
- napływ do Europy ziemniaków, pomidorów, kukurydzy, kakao i tytoniu oraz kruszców złota, srebra, pereł, kości słoniowej i przypraw;
- zniszczenie kultur prekolumbijskich w Ameryce (Inków, Azteków – te plemiona indiańskie zniszczyli konkwistadorzy), śmierć milionów rdzennych mieszkańców Ameryki;
- rozwój żeglugi, nauki;
- odkrycie nowych morskich szlaków handlowych;
- rozwój niewolnictwa – handel czarnymi niewolnikami (przywożenie ich do pracy na plantacjach bawełny i trzciny cukrowej do Ameryki);
- powstanie potęg kolonialnych (Hiszpania i Portugalia stały się imperiami kolonialnymi; podzieliły nowo odkrytego ziemie na dwie strefy wpływów – hiszpańską i portugalską);
- upadek znaczenia dawnych potęg handlowych znad M. Śródziemnego i Azji Mniejszej, np. Włoch;
- poszerzenie wiedzy o świecie, m.in. o kulistości Ziemi;
- zakończył się pewien okres w historii cywilizacji europejskiej (1492 r., czyli datę odkrycia Ameryki przez Kolumba, uważa się za koniec średniowiecza i początek nowożytności);
- szerzenie chrześcijaństwa (pokojowo i siłą, czyli słowem i mieczem) przez misjonarzy;
- powstanie oryginalnej kultury Ameryki Łacińskiej z połączenia kultury indiańskiej z językiem, obyczajami i rzemiosłem europejskim (Ameryka była wówczas zdominowana przez hiszpańskich osadników);
- rozwój gospodarki towarowo-pieniężnej i handlu dalekomorskiego w wyniku stworzenia nowych szlaków handlowych (głównie na Oceanie Atlantyckim) oraz uzyskania nowych rynków zbytu;
- powstanie dualizmu gospodarczego w Europie (w Europie Zachodniej rozwijał się handel i rzemiosło, a w XIX w. przemysł, natomiast w Europie Wschodniej rozwijało się głównie rolnictwo (uprawa zbóż), co doprowadziło do zacofania gospodarczego tej części Europy);
- spadek wartości złota i rewolucja cenowa w wyniku masowego napływu złota z Ameryki do Europy.

Od wielkich odkryć geograficznych Europę zaczęto nazywać Starym Światem. Nowym Światem nazwano Amerykę. W wyniku wielkich odkryć geograficznych potęgami kolonialnymi stały się 2 państwa: Portugalia i Hiszpania. Rywalizacja Portugalii i Hiszpanii w zdobywaniu nowych ziem i zakładaniu tam kolonii doprowadziła do zawarcia w **1494 r. traktatu w Tordesillas**, na mocy którego oba państwa wyznaczyły granice rozdzielałą ich strefy wpływów w rejonie Oceanu Atlantyckiego. Nowo odkryte tereny znajdujące się na zachód od linii demarkacyjnej, czyli rozgraniczającej strefy wpływów, przynależały Hiszpanii, a na wschód od niej – Portugalii.

RENEZANSOWA KULTURA W EUROPIE I W POLSCE

Odrodzenie (renesans) – epoka w dziejach kultury Europy, trwająca od końca XV w. do końca XVI w.

Jej cechą charakterystyczną było odradzanie się (naśladowanie) wzorców klasycznych, antycznych (wartości kultury starożytnej Grecji, a zwłaszcza Rzymu), które łączono z elementami chrześcijańskimi.

Kolebką renesansu były **Włochy**.

Główne przyczyny powstania renesansu we Włoszech:

- we Włoszech zachowały się ślady kultury rzymskiej (budowle, ruiny, dzieła sztuki), podziwiane przez ludzi późnego średniowiecza (sztukę antyczną uznawano za doskonalszą od średniowiecznej);

- po podboju Konstantynopola – stolicy Cesarstwa Wschodniorzymskiego (Bizantyjskiego) – przez Turków w 1453 r. we Włoszech schronili się uczeni greccy z Bizancjum, którzy upowszechniali tu wiedzę o dziełach starożytnych pisarzy, zwłaszcza greckich;

- w kulturze antycznej, upowszechnianej przez uczonych z Bizancjum, człowiek był wartością największą (w średniowieczu był upowszechniony teocentryzm, zgodnie z którym w centrum zainteresowania był Bóg);

- osłabienie papieżstwa (upowszechnił się nepotyzm, czyli obsadzanie wysokich stanowisk kościelnych członkami najbliższej rodziny oraz symonia, czyli handel godnościami i urzędami kościelnymi, sakramentami oraz dobrami duchowymi) i cesarstwa (Święte Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego) – dwóch największych autorytetów średniowiecza;

- osłabienie autorytetu kościoła katolickiego (w wyniku wielu odkryć geograficznych i wynalazków rozwijała się nauka, przez co poglądy głoszone przez kościół traciły na znaczeniu, często były nieaktualne, przestarzałe (np. teoria heliocentryczna Kopernika podważała teorię geocentryczną od wieków głoszoną przez kościół), natomiast wynalezienie ruchomej czcionki przez Gutenberga pozwalało szybko rozpowszechniać książki o tematyce świeckiej – do tej pory mnisi przepisywali w zakonach głównie teksty religijne, ponieważ kopiowanie było czynnością bardzo pracochłonną);

- rozwój miast przy głównych szlakach handlowych oraz wzmocnienie pozycji bogatego mieszczaństwa głównie z Genui, Wenecji, Florencji, Mediolanu i Rzymu (wzbogaciło się dzięki rozwojowi rzemiosła, banków, handlu ze Wschodem) – kupcy i bankierzy włoscy doceniali wartość życia ziemskiego, odrzucali średniowieczne umartwianie się (ascezę) propagowane przez kościół, sprowadzali do swoich pałaców artystów i uczonych, co prowadziło do powstawania kultury świeckiej (w średniowieczu rozwijała się głównie kultura religijna);

- polityczne rozbitcie Włoch, które składało się z licznych mniejszych i większych państw (miejskich republik i księstw) – ich władcy, chcąc zyskać sławę, sprowadzali wybitnych artystów i literatów i stawali się ich mecenasami.

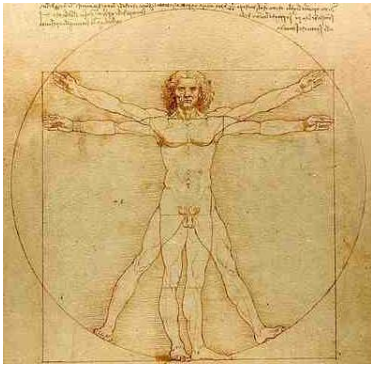
Wkrótce Włosi zaczęli naśladować sztukę i literaturę antyczną. Znajomość łaciny oraz greki stawała się powszechna wśród ludzi wykształconych. Na uniwersytetach włoskich studiowano starożytne prawo rzymskie. Wartości kultury antycznej odradzały się dość szybko. Kościół najpierw je potępiał, jednak wkrótce papieżstwo i duchowni ulegli tej fascynacji. Papieże, biskupi oraz władcy świeccy i zamożni ludzie stawali się mecenasami.

Humanizm (łac. homo – człowiek, zaś humanus – ludzki) – prąd umysłowy i kulturalny okresu odrodzenia.

W centrum zainteresowania stawał człowieka (człowiek miał być „pępkiem wszechświata”) i wszystko, co jego dotyczyło. Interesowano się nie tylko osiągnięciem zbawienia po śmierci, lecz przede wszystkim sprawami doczesnymi.

Hasło renesansu brzmiało: „Człowiekiem jestem i nic, co ludzkie, nie jest mi obce” (twórcą tych słów był Terencjusz – starożytny rzymski komediopisarz).

To rysunek upowszechniony przez Leonarda da Vinci. Przedstawia figurę nagiego mężczyzny w dwóch nałożonych na siebie pozycjach, wpisaną w okrąg i kwadrat. Rysunek stanowi ilustrację do fragmentu traktatu Witruwiusza, poświęconego proporcjom ludzkiego ciała (m.in. zwrócono uwagę na fakt, że wysokość dorosłego człowieka równa się w przybliżeniu szerokości jego rozstawionych ramion). Pępek witruwiańskiego człowieka jest środkiem okręgu, w który jest wpisany. Doskonale oddaje ducha humanizmu renesansowego, stawiającego człowieka w centrum wszechświata.

Leonardo da Vinci „Człowiek witruwiański”

Najważniejsze cechy renesansu to:

- zainteresowanie człowiekiem (rozwój humanizmu);
- laicyzacja (sprawy świeckie stawiano ponad religijne – artystów bardziej interesowało życie doczesne, ziemskie niż życie pośmiertne i sprawy zbawienia), co głównie wiązało się z rozwojem humanizmu;
- naśladownictwo sztuki antyku;
- narodowy charakter kultury (literaturę tworzone w językach narodowych);
- rozwój nauki i sztuki;
- podpisywanie dzieł (twórców znano z imienia i nazwiska, w przeciwieństwie do średniowiecznej anonimowości – w średniowieczu autorzy wyrzekali się sławy, a ich dzieła były na chwałę Boga, a nie twórców);
- indywidualizm (starano się tworzyć coś oryginalnego).

Sztuka renesansowa czerpał wzorce z antyku. W renesansie rozwinął się **mecenat** (zamożni ludzie stawali się mecenasami sztuki, czyli opiekowali się artystami).

Cechy malarstwa renesansowego:

- realizm i naturalizm;
- pojawienie się krajobrazu w tle;
- użycie światłocienia;
- zastosowanie perspektywy;
- malowanie fresków (malowideł na mokrym tynku);
- malowanie portretów i natury;
- charakterystyczny półuśmiech widniejący na twarzach postaci (postacie stawały się bardziej tajemnicze);
- tematyka religijna i świecka (coraz częściej malowano zwykłych ludzi, sceny historyczne i mitologiczne).

Malarze i ich dzieła:

- Leonardo da Vinci: „Mona Lisa”, „Dama z łasiczką” („Dama z gronostajem”), „Ostatnia wieczerza”,
- Michał Anioł (Buonarroti) wykonał freski w Kaplicy Sykstyńskiej,
- Rafael Santi: „Szkola Ateńska”, często malował Madonnę (Matkę Boską z Dzieciątkiem),
- Sandro Botticelli: „Narodziny Wenus”.

Cechy rzeźby renesansowej:

- nagość postaci;
- dynamizm (ruch, gestykulacja) i proporcjonalność postaci;
- ukazywanie szczegółów anatomicznych (żyły, mięśnie) – było to możliwe dzięki potajemnie przeprowadzanym sekcjom zwłok;
- trójwymiarowość;
- realizm.

Często tworzone piety, czyli rzeźby przedstawiające Matkę Boską trzymającą ciało Chrystusa zdjętego z krzyża.

Znanym rzeźbiarzem był Michał Anioł (jego dzieła to: „Dawid”, „Mojżesz”, „Pieta”).

Cechy architektury:

- rozbudowanie budowli w poziomie (strzelistość gotycka zastąpiona poziomem);
- liczne kolumny, arkady, krużganki;
- dachy płaskie i kopuły;
- sufity kasetonowe;

- stosowanie dziedzińców, krużganków oraz arkad;
- liczne budowle o charakterze świeckim (nie świątynie): pałace, rezydencje, ratusze miejskie, kamienice mieszczańskie.

Michał Anioł zaprojektował kopułę Bazyliki św. Piotra w Rzymie.

W Polsce słynnym renesansowym ratuszem jest ratusz w Zamościu.

Rozwiązania konstrukcyjne w architekturze czerpano z budownictwa rzymskiego (Cesarstwa Zachodniorzymskiego – upadło w 476 r.) oraz bizantyjskiego (Cesarstwa Wschodniorzymskiego – upadło w 1453 r.).

Literatura klasyczna (starożytnej Grecji i Rzymu) znalazła we Włoszech wielu naśladowców, którzy tworzyli głównie w języku łacińskim. Należał do nich m.in. Franciszek Petrarca.

Wkrótce wielką popularnością zaczęły się cieszyć języki narodowe (które będą propagowane przez zwolenników reformacji w XVI w.). Pierwszym wybitnym poetą tworzącym w języku narodowym już na przełomie XIII/XIV w. był włoski poeta – **Dante Alighieri**, autor „Boskiej Komedii”. W późniejszym okresie po włosku tworzyli również wspomniany Franciszek Petrarca (autor sonetów) oraz Giovanni Boccaccio (autor „Dekameronu”). W dziedzinie prozy zasłynął **Mikołaj (Niccolo) Machiavelli**, który napisał dzieło pt. „Książę” (traktat o sztuce rządzenia). O władzy politycznej pisał niezgodnie ze średniowiecznymi konwencjami, rządzących przedstawiał ze wszystkimi ich zaletami i wadami. Uważał, że władca czasami powinien postępować jak lew (powinien być odważny, postępować otwarcie), a czasem jak lis (powinien być przebiegły). Jego dzieła zostały potępione przez kościół.

Najwybitniejsze osobowości renesansu to ludzie wszechstronnie uzdolnieni, osiągający mistrzostwo w wielu dziedzinach, przerastający ludzi swojej epoki o kilka wieków. Te wybitne jednostki nazywano **geniuszami**, ponieważ były one mistrzami w wielu dziedzinach nauki i sztuki, np.:

- Leonardo da Vinci był m.in. konstruktorem, malarzem, rzeźbiarzem, mechanikiem, architektem, poetą. Stworzył prototyp maszyny latającej (helikoptera), czołgu, łodzi podwodnej, działa itd., które – udoskonalone – zastosowano kilka wieków później;
- Michał Anioł Buonarroti był m.in. rzeźbiarzem, malarzem, poetą, architektem. Jego rzeźby wykonane z marmuru są niedościgłym wzorem dla wielu późniejszych rzeźbiarzy.

Dzięki wynalezieniu **druku** przez Jana Gutenberga renesans bardzo szybko przeniósł się na grunt europejski, w tym polski. W większych nakładach wydawano dzieła starożytnych autorów, które w renesansie były wzorem do naśladowania.

Największym humanistą europejskim był **Erazm z Rotterdamu** (Holender) – autor „Pochwały głupoty” – książki, która była satyrą współczesnego społeczeństwa (znalazła się w niej krytyka przekupstwa, hipokryzji oraz rozwiązości kleru). Erazm z Rotterdamu był duchownym, teologiem, doradcą władców w sprawie polityki, oraz zwolennikiem tolerancji religijnej. Często podróżował, dlatego nazywał siebie „obywatelem świata”.

Kolejny wybitny humanista – **Tomasz Morus** (Anglik) – miał gruntowną wiedzę prawniczą, bogate doświadczenie polityczne i dyplomatyczne. Stworzył dzieło pt. „Utopia”, w którym opisał wymyśloną wyspę Utopię (z gr. „Nigdzie”) z jej idealnym ustrojem społeczno-politycznym, wyróżniającym się brakiem własności prywatnej (wszystko było wspólne) oraz brakiem pieniędzy (państwo zaopatrywało ludzi w niezbędne rzeczy, zgodnie z ich potrzebami), tolerancją religijną (kapłankami mogły być również kobiety). Obowiązek pracy nie był ciężarem, ponieważ jej wymiar był niewielki (pracowano 6 godzin dziennie). T. Morus zginął, ponieważ sprzeciwił się anglikanizmowi. W kościele katolickim został uznany świętym i jest patronem polityków.

Przewrotu w dziedzinie nauki, a dokładniej astronomii, dokonał Mikołaj Kopernik – polski uczonego okresu XVI w. Był astronomem, matematykiem, lekarzem, prawnikiem, ekonomistą, kartografem (sporządzał mapy), a poza tym księdzem oraz doradcą króla Zygmunta I Starego. Dowodził obroną Olsztyna podczas wojny polsko-krzyżackiej na początku XVI w.

Urodził się w Toruniu w rodzinie zamożnego kupca. W młodości studiował w Akademii Krakowskiej, a następnie we Włoszech. Po powrocie do kraju osiadł na Warmii (we Fromborku). Na podstawie obserwacji nieba doszedł do wniosku, że w centrum wszechświata jest Słońce, a wszystkie planety (w tym Ziemia) krążą wokół niego (dotąd myślano, że w centrum wszechświata jest Ziemia, a Słońce krąży wokół niej). Z tego powodu o Koperniku mówimy, że „Wstrzymał Słońce, ruszył Ziemię”. Teorię stworzoną przez niego nazwano

teorię heliocentryczną. Swoje odkrycie naukowe Kopernik opublikował w 1543 r. w dziele pt. *O obrotach sfer niebieskich*.

XVI w. był ‘złotym wiekiem’ kultury polskiej, okresem spokoju i pomyślności, **przypadającym na okres panowania Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta.** Polska była 1 z największych i najpotężniejszych krajów w Europie (rozwijało się budownictwo, handel, rzemiosło i rolnictwo; kwitła literatura i sztuka).

W początkach XVI w. Zygmunt Stary poślubił włoską księżniczkę Bonę Sforza. To ona przywiozła do Polski „włoszczyznę”; wraz z Boną przybyło do Polski wielu dworzan i artystów z Włoch. Rozpoczęto przebudowę zamku na Wawelu. Powstało nowe skrzydło mieszkalne i **kaplica Zygmuntowska** (zostali w niej pochowani królowie Z. Stary i Z. August).

Był to również okres, kiedy ukształtował się **nowożytny język polski**, do czego przyczyniła się reformacja oraz wynalezienie druku przez Jana Gutenberga. Język polski stał się w Koronie Polskiej językiem urzędowym, wskutek czego zaczął wkrótce wypierać język łaciński z dokumentów. **Na język polski przetłumaczono „Biblię” – tłumaczenia dokonał jezuita, ojciec Jakub Wujek.**

Jako pierwszy zaczął tworzyć literaturę w języku polskim protestant **Mikołaj Rej z Nagłowic** – autor „Krótkiej rozprawy między trzema osobami, Panem, wójtem a Plebanem”, „Żywota człowieka poczciwego. Jego zasługą było pisanie całych utworów w języku narodowym.

Słynne słowa Mikołaja Reja: „Niechaj to narodowie wždy postronni znają, iż Polacy nie gęsi i swój język mają.”

Najznamienitszym twórcą literatury okresu renesansu był katolik **Jan Kochanowski z Czarnolasu** – autor fraszek, pieśni, trenów oraz pierwszego polskiego dramatu, noszącego tytuł „Odprawa posłów greckich”. swoje utwory wzorował na antycznych (klasycznych). Wprowadził język polski na wyżyny sztuki. Jego dzieła były wybitne, znane w całej Europie.

Najbardziej znanym pisarzem politycznym był **Andrzej Frycz Modrzewski** – autor dzieła „O poprawie Rzeczypospolitej”. Był on zwolennikiem silnej władzy centralnej (królewskiej) z dużym udziałem szlachty oraz mieszczaństwa. Pragnął, by kościół był podporządkowany państwu. Uważał, że problemy w Polsce wiążą się z nierównością stanów oraz upadkiem autorytetu kościoła. Ponadto krytykował wojny niesprawiedliwe.

Najwybitniejszym badaczem polskiego renesansu był **Mikołaj Kopernik**, ponieważ opracowana przez niego teoria heliocentryczna zrewolucjonizowała poglądy w zakresie astronomii.

W **sztukach plastycznych** zasłużyli się głównie: **Franciszek Florentczyk** (przebudował grobowiec Jana Olbrachta w stylu renesansowym), **Bartłomiej Berecci** (z Florentczykiem i Benedyktem Sandomierzaninem przebudował zamek wawelski w duchu renesansowym).

KRÓLOWIE ELEKCYJNI

KRÓLOWIE ELEKCYJNI

Henryk Walezy (koronacja w 1573 r.)

Anna Jagiellonka (koronacja w 1575 r.)

Stefan Batory (koronacja w 1576 r.)

Zygmunt III Waza (koronacja w 1587 r.)

Władysław IV (Waza) (koronacja w 1632 r.)

Jan Kazimierz (Waza) (koronacja w 1648 r.)

Michał Korybut Wiśniowiecki (koronacja w 1669 r.)

Jan III Sobieski (koronacja w 1676 r.)

August II Mocny (Sas) (koronacja w 1697 r.)

Stanisław Leszczyński (koronacja w 1705 r.)

August III Sas (koronacja w 1733 r.)

Stanisław August Poniatowski (koronacja w 1764 r.)

Po śmierci Zygmunta Augusta (1572 r. – koniec dynastii Jagiellonów) szlachta postanowiła, że od tej pory nowy król będzie wybierany przez ogół szlachty w wyniku tzw. wolnej elekcji.

Pozytywne skutki wolnych elekcji:

- duża grupa osób miała wpływ na wybór króla (szlachta stanowiła aż 10% społeczeństwa);
- dość długie okresy bezkrólewia były dla szlachty dobrą szkołą politycznej odpowiedzialności za państwo;
- poprzez wybór zagranicznego kandydata można było tworzyć sojusze z państwem, z którego on pochodził.

Negatywne skutki wolnych elekcji:

- mieszanie się obcych państw w wewnętrzne sprawy Polski;
- władcy pochodzący z innych państw wciągali Rzeczpospolitą w wojny, które nie leżały w jej interesie;
- wybrany władca z innego kraju nie zawsze troszczył się o sprawy Polski (np. Henryk Walezy uciekł);
- przekupstwo szlachty;
- podwójne elekcje (dwie grupy szlachty wybierały innego króla, tworzyło się zamieszanie w państwie, które rozwiązywano drogą zbrojną lub podstępem); wojny domowe;
- słaba pozycja władcy (umocnienie pozycji szlachty).

Wolna elekcja – wybór króla przez ogół szlachty (całą szlachtę, a nie tylko posłów i senatorów).

Królowie elekcyjni – królowie wybrani przez szlachtę.

Artykuły henrykowskie (od 1573 r.) – akt prawny (dokument) określający zasady ustrojowe Rzeczpospolitej Obojga Narodów oraz uprawnienia króla:

- potwierdzenie zasad wolnej elekcji;
- obowiązek zwoływania sejmku walnego co 2 lata na 6 tygodni;
- nienaruszalność przywilejów szlacheckich;
- zakaz wypowiedzania wojny i zwoływania pospolitego ruszenia bez zgody senatu (izby senatorskiej) oraz nakładania podatków bez zgody obu izb (sejmku walnego);
- przestrzeganie zasad tolerancji religijnej zapisanej w konfederacji warszawskiej z 1573 r.;
- prawo wypowiedzania posłuszeństwa królowi przez szlachtę.

To dokument, który musiał potwierdzić każdy nowo wybrany król elekcyjny Polski jeszcze przed koronacją, czyli król-elekt. Treść tych zasad nie ulegała zmianie; zasady zawsze były te same dla każdego króla, bo dotyczyły ustroju państwa. Nazwa – artykuły henrykowskie – pochodzi od pierwszego króla elekcyjnego, czyli Henryka Walezego.

Pacta conventa – umowa o charakterze publiczno-prawnym między szlachtą a nowo obranym królem; to indywidualne, osobiste zobowiązania elekta składane szlachcie polskiej przed objęciem tronu, dotyczące m.in. spłaty długów, zatwierdzania praw, polityki zagranicznej, spraw finansowych. Każdy władca mógł złożyć inne zobowiązania.

W **1573 r.** na sejmie konwokacyjnym w Warszawie, zwołanym podczas bezkrólewia po śmierci Zygmunta Augusta, uchwalono **konfederację warszawską**, która gwarantowała wolność wyznania (bezwartunkowy i wieczysty pokój między wszystkimi wyznaniem – artykuł 3). Przyznawał całej szlachcie prawo do swobodnego wyboru wyznania, zakazując władcy stosowania prześladowań dysydentów. Zapisy konfederacji warszawskiej stały się częścią tzw. artykułów henrykowskich, które miał zaprzysiąc każdy elekt.

Fragment: „Obiecujemy to sobie spólnie (...) [za nas i potomków naszych na wieczne czasy] iż którzy jesteśmy (...) [rozdzieleni w religii] pokój między sobą zachować, a dla różnej wiary i odmiany w kościołach krwi nie przelewać (...)”.

Było to ważne dla katolików, którzy obawiali się, że jeśli wybiorą na króla protestanta, ten narzuci swoje wyznanie wszystkim poddanym (w Europie Zachodniej władca decydował o wyznaniu swoich poddanych, zgodnie z zasadą „cuius regio, eius religio”, czyli „czyj kraj, tego religia”). Protestanci natomiast obawiali się tego, że jeśli zostanie wybrany zagorzały katolik, wkrótce dojdzie do prześladowań religijnych protestantów.

Dysydenci (różnowiercy, innowiercy) – nazwa nadawana wyznawcom różnych kierunków reformacji (luteranom, kalwinom, braciom polskim i czeskim).

HENRYK WALEZY (król elekcyjny)

Do **pierwszej wolnej elekcji** doszło w **1573 r.** Pierwszym królem elekcyjnym był **Henryk Walezy** inaczej Walezjusz (z Francji), który próbował wzmocnić władzę króla w Polsce (na wzór monarchii absolutnej we

Francji) i ograniczyć władzę szlachty. Szlachta polska nie chciała do tego dopuścić, dlatego, kiedy zwołał się tron we Francji, po kilku miesiącach rządów w Polsce Henryk Walezy uciekł.

Okres pomiędzy śmiercią jednego króla a obieraniem kolejnego (okres bez króla) nazywany był **bezkrólewem**. Rządził wówczas **interrex**, czyli arcybiskup gnieźnieński (prymas).

ANNA JAGIELLONKA I STEFAN BATORY (królowie elekcijni)

Podczas kolejnej wolnej elekcji z **1575 r.** magnateria wybrała na króla Polski cesarza Maksymiliana II Habsburga, natomiast biedniejsza szlachta – **Annę Jagiellonkę** (spadkobierczynią dynastii Jagiellonów; była siostrą Zygmunta Augusta, ostatniego władcy z dynastii Jagiellonów), a na jej męża i jednocześnie króla – **Stefana Batorego**, władcę węgierskiego Siedmiogrodu (w tym czasie uzależnionego od Turcji). Biedniejsza część szlachty chciała rodzimego władcę (Annę Jagiellonkę), ponieważ miała złe doświadczenia związane z obcym władcą – Henrykiem Walezym. Ostatecznie władcami elekcyjnymi zostali Anna Jagiellonka (była kobietą i była zbyt leciwa, by rządzić, dlatego szlachta od razu wybrała dla niej męża) i Stefan Batory, który szybko przybył do Polski (dzięki szybkiemu przybyciu i rychłej śmierci Maksymiliana II Stefan Batory objął tron bez walki) i został uroczystie koronowany w Krakowie (w 1576 r.).

Wyboru Batorego nie chciał uznać Gdańsk (popierał Maksymiliana II), doszło do **buntu Gdańska**. Zmusiło to króla do oblężenia miasta w 1577 r. Starcie zbrojne skończyło się kompromisem. Ugoda została zawarta w obliczu zagrożenia ze strony Rosji. Gdańsk uznał wybór Batorego na króla i zapłacił wysokie odszkodowanie, w zamian za co Batory zniósł tzw. statuty Karnkowskiego, które kilka lat wcześniej zostały narzucone miastu i wprowadzały zwierzchność króla nad miastem i żeglugą morską. W wyniku ugody Batory zniósł te statuty, co doprowadziło do autonomii (niezależności) politycznej Gdańska oraz monopolistycznej (niepodzielnej) pozycji tego miasta w handlu morskim, dzięki czemu został mu podporządkowany polski handel zagraniczny. Odszkodowanie zapłacone przez Gdańsk pozwoliło Batoremu rozpocząć wojny z Rosją o Inflanty.

W Rosji władzę sprawował słynący z okrucieństwa **Iwan IV Groźny**, który ogłosił się carem Wszechrusi (czyli całej Rusi) (pojawia się nazwa Rosja w miejsce Wielkiego Księstwa Moskiewskiego). Ponieważ car głosił pretensje do wszystkich ziem dawnej Rusi, chciał zająć ziemie ruskie będące częścią Wielkiego Księstwa Litewskiego. Pragnął zdobyć **Inflanty**, które miały być dla Rosji „oknem na świat” (miały umożliwić dostęp do niezamierzającego Morza Bałtyckiego).

Wojna z Rosją rozegrała się w latach 1579-1581.

Doszło do trzech wypraw: połockiej (1579 r.), wielkołuцьkiej (1580 r.) i pskowskiej (1580/1581).

W tych wyprawach walki toczyły się głównie pod Połockiem, Wielkimi Łukami i Pskowem.

Podpisanie **rozejmu** nastąpiło w **Jamie Zapolskim w 1582 r.** Polska odzyskała Inflanty i zatrzymała ziemię połocką.

Reformy przeprowadzone przez Stefana Batorego:

- reformy wojskowe:

- utworzenie piechoty wybranieckiej (oddziały złożone chłopów z majątków królewskich),
- utworzenie wojska kwarcianego (złożonego z piechoty kozackiej) do obrony granic południowo-wschodnich,
- przekształceniu husarii w jazdę ciężką (dotąd była jazdą lekką),
- unowocześnienie artylerii (odlewanie dział wszystkich kalibrów),
- stosowanie podczas walki wynalazków na skalę europejską, którymi były gotowe naboje i kule zapalające (wynalazek Stefana Batorego),
- stworzył rejestr kozaków zaporoskich (zarejestrowani kozacy służyli w wojsku polskim za pieniądze (żołd), natomiast wielu innych kozaków zazdrościło im tej stałej pensji i naciskało na kolejnych władców, by ci zwiększyli liczbę kozaków rejestrowanych);

- reformy oświatowe:

- utworzenie Akademii Wileńskiej w 1579 r. – drugiej wyższej uczelni w Rzeczypospolitej (jej pierwszym rektorem był Piotr Skarga);

- reformy sądownicze:

- utworzenie sądownictwa apelacyjnego wybieranego przez szlachtę, czyli Trybunału Koronnego (1578 r.) i Trybunału Litewskiego (1581 r.) – jako najwyższych instancji odwoławczych w zakresie sądownictwa (Batory zgodził się na takie ustępstwo w zamian za uzyskanie zgody szlachty na podatki na toczącą się wojnę z Rosją).

W polityce wewnętrznej, czyli dotyczącej Polski, dążył przede wszystkim do wzmocnienia władzy królewskiej. Opierał się głównie na magnaterii, która domagała się egzekucji praw i dóbr. Dążył do zmniejszenia roli sejmu walnego.

Sławne słowa Stefana Batorego: „Jam jest prawdziwym królem, a nie malowanym”. Oznaczało to, że będzie naprawdę rządził i nie da z siebie uczynić marionetki w rękach magnaterii.

Stefan Batory zmarł w 1586 r. podczas przygotowań do wojny z Turcją. Miała ona doprowadzić do odzyskania niepodległości przez Węgry.

Jan Zamoyski - sławny kanclerz i hetman końca XVI w., założył Zamość i Akademię Zamojską.

Sławne słowa Jana Zamoyskiego: „Zawsze takie Rzeczypospolite będą, jakie ich młodzieży chowanie”. Oznaczało to, że takie będzie państwo, jaką wychowa się młodzież. Jeżeli będzie wychowana w duchu patriotyzmu, będzie dbała o państwo i nie da się przekupić obcym państwom w celu zyskania korzyści finansowych i majątkowych.

Jan Zamoyski

Wybitny humanista, polityk i dowódca. Pochodził z niezamożnej rodziny szlacheckiej, a stał się najważniejszą po królu osobą w Rzeczypospolitej. Był doradcą Stefana Batorego i panującego po nim Zygmunta III Wazy. Kanclerz wielki koronny, hetman wielki (najwyższy dowódca wojskowy), doprowadził swój ród do potęgi. Łączył rozum, pracowitość, odwagę i odpowiedzialność z ambicją – warto go w tym naśladować. Studiował we Włoszech, dużo podróżował. Wybudował Zamość, renesansowe miasto zaprojektowane od podstaw przez włoskich architektów. Założył tam

Akademię Zamojską. Bronił interesów drobnej szlachty, chociaż sam stał się magnatem. Był jednym z pomysłodawców wolnej elekcji. Zawsze strzegł interesów króla – a raczej powagi władzy królewskiej i dobra Rzeczypospolitej.

Piotr Skarga

Polski jezuita, teolog, pisarz i kaznodzieja, czołowy polski przedstawiciel kontrreformacji (zwalczał reformację), kaznodzieja nadworny Zygmunta III Wazy, rektor Kolegium Jezuitów w Wilnie, pierwszy rektor Akademii Wileńskiej, czyli Uniwersytetu Wileńskiego.

POLSCY KRÓLOWIE ELEKCYJNI SCHYŁKU XVI w. ORAZ XVII w.

ZYGMUNT III WAZA (król elekcyjny)

W **1587 r.** doszło w Polsce do trzeciej wolnej elekcji, w wyniku której królem Polski został szwedzki królewicz **Zygmunt III Waza**.

W rzeczywistości doszło do **rozdwojonej elekcji**, ponieważ część szlachty wybrała na króla arcyksięcia Maksymiliana II Habsburga, inni królewicza Zygmunta ze szwedzkiej dynastii Wazów. Doprowadziło to do krótkotrwałej **wojny domowej**. Habsburg został pokonany pod Byczyną w 1588 r. i wzięty do niewoli przez hetmana Jana Zamoyskiego sprzyjającego królewiczowi Zygmunutowi.

Zygmunt III Waza był spokrewniony z Jagiellonami. Jego matka, Katarzyna Jagiellonka, była siostrą Zygmunta Augusta (ostatniego króla z Dynastii Jagiellonów) oraz Anny Jagiellonki (żony Stefana Batorego). Zygmunt przejął wyznanie katolickie po matce, ojciec (król Szwecji) był wyznawcą luteranizmu.

Po śmierci ojca (króla Jana III Wazy) w 1592 r. objął również tron w Szwecji. **Polska i Szwecja** zostały związane **unią personalną**, która trwała dość krótko (1592-1599), ponieważ **Zygmunt III Waza został przez Szwedów zdetronizowany** (pozbawiony tronu). Powodem były sprawy wyznaniowe. Zygmunt III Waza był zagorzałym katolikiem, rozpoczął w protestanckiej Szwecji akcję kontrreformacyjną (zwalczającą protestantyzm), co nie spodobało się Szwedom, dlatego w 1599 r. ogłosili jego detronizację, a na króla wybrali jego stryja – Karola Sudermańskiego (po koronacji został Karolem IX), który był wyznawcą luteranizmu. Wazowie polscy nie chcieli zrezygnować ze szwedzkiej korony na rzecz luteranckiej linii Wazów, co stało się powodem długotrwałych konfliktów polsko-szwedzkich w XVII w.

W okresie panowania Zygmunta III Wazy – w **1596 r.** – miastem stołecznym (**stolicą**) została **Warszawa**.

Zamek Królewski w Warszawie, wzniesiony przez Zygmunta III, był rezydencją króla oraz miejscem obrad sejmu. Sam król (również jego następcy) najchętniej przebywał w rezydencji w Ujazdowie.

Władysław IV Waza – syn Zygmunta III – (w 1644 r.) kazał postawić na placu przed zamkiem kolumnę, na której ustawiono posąg Zygmunta III – jest ona nazywana kolumną Zygmunta.

W **1596 r.** doszło do zawarcia **unii brzeskiej** w Brześciu nad Bugiem, którą poparł Zygmunt III Waza i jego kaznodzieja i spowiednik – jezuita Piotr Skarga.

Unia brzeska była związkiem Kościoła katolickiego (dominującego w Koronie) i Kościoła prawosławnego (dominującego na wschodnich terenach Rzeczypospolitej), w wyniku którego część duchownych prawosławnych uznała papieża za swojego zwierzchnika. Od unii brzeskiej duchownych prawosławnych podlegających papieżowi nazywano **unitami**, a **nowe wyznanie chrześcijańskie - wyznaniem unickim lub grekokatolickim (grekokatolickim)**.

Grekokatolicy to ludność prawosławna, która przeszła na katolicyzm w 1596 r. Uznawała ona zwierzchność papieża, ale zachowała liturgię w obrządku wschodnim, prawo do odprawiania mszy w języku staro-cerkiewno-słowiańskim oraz do zawierania małżeństw przez niższych rangą duchownych.

Część duchownych prawosławnych nie przystąpiła do unii, dlatego nazwano ich dyzunitami.

Po rozbiorach Polski na terenach przyłączonych do Rosji Kościół unicki został albo zlikwidowany, albo był prześladowany (np. na Podlasiu).

Zygmunt III Waza podjął próbę wzmocnienia państwa przy pomocy senatorów i magnatów, którzy otrzymali od niego majątki i stanowiska, episkopatu oraz jezuitów.

Obóz królewski żądał reform mających wzmocnić władzę królewską i ograniczyć rolę sejmu poprzez utworzenie niezależnego od sejmu skarbu, z którego finansowałyby stałą armię (do tej pory w razie wojny organizowano pospolite ruszenie (niezdyscyplinowane, niewyćwiczone), które nie miało większych szans z armiami złożonymi z zawodowych żołnierzy).

W latach 1606-1609 doszło do **rokoszu Zebrzydowskiego (rokoszu sandomierskiego)**, rozpoczętego w Sandomierzu przez wojewodę krakowskiego Mikołaja Zebrzydowskiego. Było to antykrólewskie wystąpienie. Powodem było niezadowolenie części szlachty z polityki Zygmunta III Wazy, np. z podejmowanych prób wzmocnienia władzy królewskiej (szlachta – głównie średnia – obawiała się wprowadzenia monarchii absolutnej na wzór Szwecji, z której pochodził Zygmunt III) oraz prowadzonej przez władcę działalności kontrreformacyjnej.

Rokoszanie odrzucali proponowane przez władcę reformy, domagali się ograniczenia władzy królewskiej poprzez zwiększenie uprawnień senatorów (by ci kierowali decyzjami władcy), kontroli dochodów monarchy (chcieli wiedzieć, czy będzie w stanie pokonać ich prywatne wojska) i usunięcia jezuitów, w tym wpływowego Piotra Skargi. Część rokoszan ogłosiła detronizację króla (pozbawiła do tronu), co doprowadziło do **wojny domowej**.

Wojska królewskie, dowodzone przez hetmanów Stanisława Żółkiewskiego i Jana Karola Chodkiewicza, pokonały oddziały złożone z buntowników (w bitwie pod Guzowem w 1607 r.).

Król nie ukarał rokoszan, ale też zrezygnował z przeprowadzenia reform. Upokorzony Zebrzydowski musiał przeprosić króla podczas posiedzenia senatu.

WŁADYSŁAW IV WAZA ORAZ JAN II KAZIMIERZ WAZA (królowie elekcyjni)

Po śmierci Zygmunta III Wazy królami wybranymi w wolnych elekcjach byli kolejno **Władysław IV Waza** (wybrany w 1632 r., panował do 1648 r.) i **Jan Kazimierz Waza** (wybrany w 1648 r., abdykował w 1668 r.) – synowie Zygmunta III.

Okres rządów Władysława IV jest określany jako „złote czasy”.

Rzeczpospolita Obojga Narodów zajmowała wówczas największy w swojej historii obszar (ok. 1 miliona km²). Zamieszkiwało ją ok. 10 mln ludzi. Zawierane pokoje i rozejmy zaowocowały dość długim okresem pokoju upragnionego przez mieszkańców Rzeczypospolitej (okres ten przerwał wybuch powstania na Ukrainie).

Władysław IV pragnął odzyskać koronę w Szwecji, dlatego dwukrotnie zwiększył liczbę okrętów królewskiej floty (z 12 do 24). Zbudował dla niej również porty wojenne we Władysławowie i Kazimierzowie (nazwy pochodzą od imion synów Zygmunta III). Szlachta spoglądała na to nieufnie – podejrzewała Władysława IV o chęć wprowadzenia w Polsce absolutyzmu.

Gdy król **Jan Kazimierz** próbował przeprowadzić pewne reformy, np. zniesienie liberum veto i wprowadzenie zasady głosowania większością głosów oraz wprowadzenie elekcji vivente rege (elekcji następcy za życia aktualnie panującego króla), hetman Jerzy Lubomirski nie zgadzał się na nie, ponieważ uważał, że uderzają one w tzw. „złotą wolność szlachecką”, której szlachta broniła jak źrenicy oka, bo określała ona ustrój Rzeczypospolitej, z którego szlachta była bardzo dumna (z pogardą odnosiła się np. do absolutyzmu). Lubomirski został skazany przez sąd sejmowy na konfiskatę dóbr i banicję, dlatego schronił się na Śląsku (Śląsk był wówczas niemiecki). Po powrocie, korzystając z niezadowolenia szlachty i wojska, hetman wzniecił bunt przeciwko królowi, Janowi Kazimierzowi, zwany **rokoszem Lubomirskiego**. Bunt przerodził się w dwuletnią **wojnę domową** trwającą w latach 1665-1666. Lubomirski pokonał wojska królewskie (pod Częstochową i Mątwami). Rokosz zakończył się ugodą. Król zrezygnował z planowanych reform, a Lubomirski go przeprosił i wyjechał na Śląsk.

Król Jan Kazimierz, nie mogąc przeprowadzić potrzebnych państwu reform, **abdykował** (zrzekł się tronu) w **1668 r.** i osiadł we Francji.

KRYZYS RZECZYPOSPOLITEJ W POŁOWIE XVII w.

Liczne wojny, choroby i głód zmniejszyły liczbę ludności Rzeczypospolitej o ok. 1/3. Działania wojenne przyniosły wiele **strat ludnościowych** (zginęło wielu ludzi) i **materialnych** (wiele budynków uległo zniszczeniu, a dzieła sztuki i cenne księgozbiory były grabione i wywożone). Szlachta zaczęła się borykać z nowym problemem – brakiem rąk do pracy, co doprowadziło do **zwiększenia wymiaru pańszczyzny** (nawet do 10 dni w tygodniu, dlatego chłop musiał pracować z rodziną i za własne pieniądze wynajmować parobków, by odrobić pańszczyznę) oraz **zaostżenia poddaństwa chłopskiego** (chłopi i ich potomstwo nie mogło opuszczać gospodarstw, ponieważ szlachta na to nie pozwalała).

Wszystko to doprowadziło do **kryzysu gospodarczego i finansowego** Rzeczypospolitej – wojny spowodowały straty w ludziach, to zaś sprawiło, że wpływy z podatków oraz ceł do skarbu państwa znacznie zmalały, ponadto pieniądź stracił na wartości (inflacja).

Z powodu **kryzysu monetarnego** w latach 1663-1667 (w okresie panowania Jana Kazimierza Wazy) zaczęto bić niepełnowartościową monetę (zawartość srebra była bardzo niska, dlatego złoty miał niewielką wartość) – **monetę złotową (złotówkę)** – jej produkcją zajął się niemiecki mincerz, Andrzej Tymf, zarządzający mennicami koronnymi. Na złotym wybito łac. napis „Cenę daję ocalenie kraju i to lepsze jest od kruszcu”, który częściowo wyjaśniał, dlaczego zdecydowano się wybijać w Rzeczypospolitej duże ilości monet o bardzo niskiej jakości.

Wówczas powstało powiedzenie „dobry żart tymfa wart”, co oznaczało pochwałę dobrego żartu.

Z kryzysu gospodarczego wkrótce zrodził się **kryzys polityczny**. Żołnierze nieopłacanych wojsk koronnych i litewskich nie kryli niezadowolenia i zaczęli zawiązywać żołnierskie **konfederacje** (związek szlachty zawiązany w celu obrony jej interesów i wymuszenia, zwykle na władcy, przestrzegania jej praw). To właśnie wówczas doszło do **rokoszu Lubomirskiego** przeciwko Janowi Kazimierzowi.

Innym objawem kryzysu politycznego był **kryzys władzy centralnej, czyli sejmu walnego**. W **1652 r.** poseł z Upity, **Władysław Siciński**, zerwał sejm za pomocą zasady liberum veto (z łac. wolne, nie pozwalam) – zasada istniała od dawna, ale dopiero teraz została zastosowana z mocą prawa. Na sejmie walnym uchwały powinny zapadać jednomyślnie – aby przyjęto uchwałę, wszyscy posłowie musieli wyrazić na nią zgodę (nie obowiązywała zasada głosowania większością głosów, lecz zasada jednomyślności). Jeśli ktoś nie zgadzał się na przyjęcie ustawy, krzyczał liberum veto, co prowadziło do unieważnienia wszystkich dotychczasowych uchwał podjętych podczas danego sejmu walnego i do zerwania sejmu. Od tego momentu (1652 r.) bardzo bogaci magnaci, zwani „królewietami”, przekupywali posłów z izby poselskiej, by ci nie dopuszczali do przyjęcia uchwał niekorzystnych dla magnatów (w XVIII w. obce mocarstwa przekupywały magnatów, a ci swoją klientelę, czyli posłów). Doprowadziło to do paraliżu życia politycznego – sejm tracił na znaczeniu, a jego rolę powoli przejmowały sejmiki ziemskie, gdzie zapadały ważne decyzje polityczne w sprawach lokalnych (**decentralizacja władzy** – nie było sprawnie działającego jednego, centralnego organu władzy, którym dotąd był sejm, dlatego w sprawach poszczególnych ziem podejmowano decyzje na sejmikach ziemskich).

W II połowie XVII w. bardzo **wzmocniła się pozycja magnaterii** w Rzeczypospolitej. Tę najbogatszą i najbardziej wpływową magnaterię zaczęto nazywać ją „**królewiami**”, ponieważ posiadała ona ogromne latyfundia, (składały się z licznych wsi i prywatnych miast), własne dwory, prywatne wojska (dlatego mogli zagrozić królowi) oraz pałace wspanialsze od rezydencji królewskich.

Ze względu na to, że władza królewska słabła, zaś pozycja magnatów rosła, okres od 1650 r. historycy nazywają **oligarchią magnacką** (to ustrój, w którym władzę sprawuje najbogatsza grupa osób, w tej konkretnej sytuacji – grupa najbogatszych magnatów).

MICHAŁ KORYBUT WIŚNIOWIECKI ORAZ JAN III SOBIESKI (królowie elekcyjni)

Kolejnymi królami elekcyjnymi zostali polscy magnaci: **Michał Korybut Wiśniowiecki** (wybrany w 1668 r., panował do 1673 r.) – syn kresowego magnata, wojewody ruskiego, księcia Jeremiego Wiśniowieckiego, który zyskał wśród Polaków sławę, walcząc z kozakami podczas powstania na Ukrainie, oraz **Jan III Sobieski** (wybrany w 1674 r., panował do 1696 r.). Tych rodzimych władców nazywano „królami Piastami”, ponieważ pochodzili z Rzeczypospolitej, a nie z obcych państw.

Opis konfliktów polsko-tureckich, podczas których wspaniał się Jan Sobieski (przez Turków zwany Lwem Lechistanu) jest opisany niżej.

BAROK

Barok to epoka w dziejach kultury Europy, trwająca **od końca XVI w. do połowy XVIII w.** (słowo ‘barok’ nie odnosi się do nauki i filozofii). Jej rozwój przypada głównie na XVII w. Barok odwoływał się do sztuki antycznej.

Kolebką baroku były Włochy. Nazwa epoki pochodzi od słowa *barocco* (perła o dziwnych kształtach).

Cechy charakterystyczne baroku:

- bogactwo zdobień (przepych, nadmiar elementów ozdobnych),
- bardzo duży (czasem przesadny) ładunek emocjonalny w przedstawianych scenach (odwoływanie się do uczuć, nie zaś rozumu) – efekty teatralne,
- uduchowienia.

Barok jest nazywany epoką kontrastów. Jedni organizowali huczne uczyty, polowania, kuligi, chodzili do teatru (korzystali z uroków życia), inni prowadzili życie ascetyczne, pełne wyrzeczeń, często myśleli o śmierci, modlili się, biczowali, pościli itp. Hasła baroku były przeciwstawne: „Chwytaj dzień!” („Carpe diem”) oraz „Pamiętaj o śmierci!” („Memento mori”).

W baroku kwitł **mecenat**.

W krajach katolickich mecenasami sztuki byli monarchowie i Kościół (sztuka miała przyciągać wiernych bogactwem malarstwa, rzeźb i architektury oraz śpiewem, muzyką – zwłaszcza organową). Wielu ludzi nie potrafiło czytać i pisać, dlatego malowano sceny biblijne, by upowszechnić treść Pisma Świętego (nazywano to „Biblią dla ubogich”).

W krajach protestanckich mecenasami sztuki byli ewangeliccy władcy i bogate mieszczaństwo (sztuka przybierała raczej surowe formy).

Cechy malarstwa barokowego:

- wyrazisty światłocień,
 - nadmierny dynamizm,
 - pulchne postacie,
 - często ukazywano uniesienie (ekstazę) lub motyw śmierci.
- Malarze: Caravaggio, El Greco, Rembrandt van Rijn, Peter Paul Rubens.

Cechy rzeźby barokowej:

- nadmierny dynamizm (ruch, gestykulacja),

- łączenie postaci w grupy (sceny grupowe),
 - często ukazany był patos lub ekstaza (szczytowy moment przeżyć).
- Znanym rzeźbiarzem był Giovanni Bernini.

Cechy architektury barokowej:

- monumentalne (olbrzymie) budowle,
- tympanony,
- schody wewnątrz pomieszczeń pełniły funkcję ozdobną.

Budowano liczne kościoły, pałace i kamienice.

Znanym architektem był Giovanni Bernini.

Muzyka barokowa: rozwój opery i muzyki organowej.

Znani muzycy: Jan Sebastian Bach, Jerzy Fryderyk Haendel, Claudio Monteverdi.

W Anglii powstał **teatr publiczny**.

Znanymi dramatopisarzami byli: Wiliam Szekspir („Romeo i Julia”, „Hamlet”, „Makbet”) i Molier („Skąpiec”, „Świętoszek”).

Uczeni XVII w.:

- Galileusz (skonstruował teleskop, potwierdził teorię kopernikańską);
- Izaak Newton (odkrył prawo powszechnego ciężenia, czyli grawitacji).

Najbardziej znaczące wynalazki: teleskop, luneta, mikroskop, barometr.

Filozofowie baroku:

- John Locke – twórca empiryzmu, według którego człowiek rodzi się jak „czysta tablica”, a wiedzę zdobywa przez doświadczenie (zapisuje tę tablicę swoimi doświadczeniami); przedstawicielem empiryzmu był Izaak Newton;

- Kartezjusz – twórca racjonalizmu, według którego wiedzę zdobywa się za pomocą rozumu – rozum jest narzędziem poznania, a myślenie (nie zaś zmysły) stanowi instrument poznania; jego słynne słowa to „Myślę, więc jestem”;

- Blaise Pascal – przedstawiciel jansenizmu, według którego w procesie poznania, obok rozumu, uczestniczy wiara, uczucie; Pascal twierdził, że zbawienie jest darem od Boga (nie można go kupić ani wyprosić).

BAROK W POSCE

Mecenasami kultury barokowej w Polsce byli: Zygmunt III Waza i jego synowie – Władysław IV i Jan Kazimierz. Na dworze królewskim działał teatr oraz opera.

Polska była miejscem krzyżowania się kultury wschodniej i zachodniej. Polszczyzna stała się językiem międzynarodowym na terenach Europy Środkowej i Wschodniej. Polski barok rozwijał się nie tylko pod wpływem kultury barokowej docierającej na ziemie polskie z Europy Zachodniej (wzorce umysłowe i artystyczne), lecz także pod wpływem **Orientu** (z łac. oriens – wschód), głównie Turcji i Chanatu Krymskiego (ubiór, broń, sposoby walki).

W stylu barokowym wznoszono rezydencje królewskie (Zamek Królewski w Warszawie, wzniesiony przez Zygmunta III Wazę, oraz pałac Jana III Sobieskiego w podwarszawskim Wilanowie) oraz magnackie, które miały dorównywać budowłom należącym do króla, np. zamek Krzyżtopór w Ujeździe wzniesiony przez Krzysztofa Ossolińskiego, pałac Ossolińskich w Warszawie, pałac Koniecpolskich w Warszawie.

Wśród średniej szlachty wykształcił się typ rezydencji szlacheckiej – dworek (zazwyczaj drewniany). tympanon nad gankiem oraz kolumny ganku czyniły z niego budowlę reprezentatywną polskiej sztuki barokowej.

Powstawały liczne budowle sakralne (religijne), np. kościół jezuitów pw. św. Piotra i Pawła w Krakowie, który bardzo przypominał rzymską świątynię Il Gesù. Kościoły zdobiły liczne złocenia, widoczny był przepych (nadmiar) elementów ozdobnych. Częstym elementem wyposażenia były gustowne organy, konfesjonały i ambony.

Pod wpływem wojen, głównie „potopu szwedzkiego”, wśród polskiej szlachty narodziła się niechęć do cudzoziemszczyzny (niechęć do obcych czyli ksenofobia). Ponadto szlachta była dumna z ustroju Rzeczypospolitej (z wolności szlacheckich).

W II połowie XVII w. z takiej postawy narodziła się ideologia szlachecka, zwana **sarmatyzmem**. Szlachta uzasadniała swoją wyższość nad mieszczanami, chłopami, a nawet innymi narodami na podstawie dzieła Macieja Miechowity (z XVI w.) pt. „O dwu Sarmacjach”, którego treść dość swobodnie interpretowała. Szlachta uważała, że wywodzi się od starożytnego, niezwykle wojowniczego plemienia Sarmatów, które podbiło Europę Środkowo-Wschodnią. Według szlachty mieszczenie i chłopci są potomkami ludów podbitych przez Sarmatów, dlatego ich prawa są ograniczone.

Szlachta, by ukazać swą wyższość, przesadnie dbała o tytułowanie innych i siebie, grzeczność (co było aż sztuczne), często wygłaszała długie, kwieciste oracje (mowy wygłaszane przy różnych okazjach). Szlachtę wyróżniał również barwny i bardzo kosztowny **strój szlachecki oraz wygląd**: kontusz, pas kontuszowy (słucki), żupan, kołpak (futrzana czapa), szabla (karabela), trzewiki lub kozaki, podgolona czupryna i sumiaste wąsy. W szlachecki styl życia wpisywały się polowania, kuligi i liczne wystawne uczyty.

„Złota wolność szlachecka” (przywileje, wolną elekcję, liberum veto) **sarmaci** (polska szlachta okresu XVII w.) uznali za najlepsze rozwiązanie, z pogardą odnosili się do innych rozwiązań ustrojowych. Podstawą sarmatyzmu było przywiązanie do katolicyzmu, dlatego Rzeczpospolitą i naród szlachecki (na szlachcie spoczywał obowiązek walki) uznali za „przedmurze” chrześcijaństwa (wówczas częstym zagrożeniem były najazdy Turków, którzy byli muzułmanami (mahometanami), czyli wyznawcami islamu).

Cechą charakterystyczną okresu polskiego baroku było nasilenie się zjawiska **nietolerancji religijnej wobec protestantów i żydów** (sarmaci uważali się za obrońców katolicyzmu). Jej przejawem było przyjęcie uchwały sejmowej w 1658 r., na mocy której wygnano arian, czyli braci polskich, z terenów Rzeczypospolitej (za ich współpracę ze Szwedami podczas „potopu szwedzkiego”).

Z **propagandy kontrreformacyjnej** (uderzającej w protestantyzm) inspirowanej przez papieża oraz polskiego króla Zygmunta III Wazy zasłynęły dwa zakony: jezuitów i bernardynów. Bernardyni nauczali wśród prostego ludu, natomiast jezuita tworzyli szkoły o najwyższym poziomie nauczania (kolegia, czyli szkoły średnie, oraz akademie, czyli szkoły wyższe).

Charakterystycznym elementem religijności polskiego baroku stały się **kalwarie**, czyli szlaki procesyjne, na które składały się kolejne stacje drogi krzyżowej. Kalwariami nazywano kościół poświęcony męce Jezusa Chrystusa, dlatego były sytuowane na wzgórzach przypominających Golgotę pod Jerozolimą (z łac. Calvaria to Golgota).

W Polsce rozpowszechniły się sarmackie **portrety trumienne**, które były nietypową dla Europy formą sztuki malarskiej.

Na XVII w. przypada rozkwit polskiej literatury. Wybitnymi twórcami poezji barokowej są: Jan Andrzej Morsztyn i Wacław Potocki. Charakterystyczne jest również pamiętnikarstwo („Pamiętniki” Jana Chryzostoma Paska) i sztuka pisania listów (listy Jana III Sobieskiego do jego żony – królowej Marysieńki).

WOJNA TRZYDZIESTOLETANIA (1618-1648)

Wojna trzydziestoletnia trwała w latach **1618-1648**.

a) Przyczyny:

- cesarz Rzeszy Niemieckiej zaostrzył akcję kontrreformacyjną (zabronił budowania nowych zborów, czyli protestanckich domów modlitwy, na terenie Czech, które należały wówczas do państwa niemieckiego);
- konflikt między katolikami a protestantami w Niemczech;
- walka między Niemcami (Habsburgami) a Francją (Burbonami) o dominację w Europie.

b) Przebieg:

- defenestracja praska w 1618 r. – wyrzucenie przez okno posłów cesarza niemieckiego przez czeskich protestantów;
- wojna w Niemczech między katolikami (**ligą katolicką**) popieranymi przez Habsburgów a protestantami (**unią protestancką**, czyli **unią ewangelicką**);

- Habsburgowie byli bliscy likwidacji protestantyzmu w Niemczech (w bitwie pod Białą Górą w 1620 r. wielką klęskę poniosła czeska szlachta – większa jej część poniosła śmierć, wkrótce szlachtę czeską zastąpiła szlachta niemiecka);
- udzielenie wsparcia militarnego protestantom przez protestanckie kraje – Danię, a następnie Szwecję (król szwedzki, Gustaw II Adolf Waza, poniósł śmierć w bitwie pod Lützen w Saksonii w 1632 r.);
- poparcie protestantów przez Francję (choć było to państwo katolickie), która chciała osłabić pozycję Niemiec w Europie;
- poparcie Habsburgów (katolików) przez Hiszpanię, w której panowała inna linia Habsburgów oraz nieoficjalnie przez Rzeczpospolitą Obojga Narodów (wysłano oddziały lisowczyków – twórcą lisowczyków był płk. Aleksander Józef Lisowski herbu Jeź, który zginął przed wojną 30-letnią).
- podpisanie **pokoju westfalskiego w 1648 r.** (Francja narzuciła Niemcom pokój).

c) Skutki:

- Szwecja i Francja stały się mocarstwami europejskimi;
- osłabienie władzy cesarskiej w Niemczech (liczne państwa niemieckie uzyskały dużą niezależność nawet w polityce zagranicznej);
- cesarz odstąpił od augsburskiej zasady „Czyj kraj, tego religia” i musiał potwierdzić swobody religijne w Niemczech (swobody zapewniono katolikom, luteranom i kalwinom);
- śmierć większej części czeskiej szlachty (w bitwie pod Białą Górą w 1620 r.); w wyniku wojny ogólna liczba mieszkańców Czech zmalała o 3/4.

Wojna trzydziestoletnia jest nazywana **pierwszą wojną ogólnoeuropejską**.

WOJNY PROWADZONE PRZEZ POLSKĘ W XVII w.

W Polsce na wojnę wyruszało **pospolite ruszenie** (nie było armii zawodowej), czyli cała szlachta (mężczyźni zdolni do walki) społecznie, czyli razem, całą grupą ruszała walczyć.

Husaria – ciężkozbrojna jazda.

WOJNY RZECZYPOSPOLITEJ Z ROSJĄ

Sytuacja w Rosji na przełomie XVI/XVII w.

W II połowie XVI w. Państwo Moskiewskie (oficjalna nazwa to Wielkie Księstwo Moskiewskie) prowadziło agresywną politykę, zmierzającą do opanowania wszystkich ziem ruskich (ich część wchodziła w skład państwa polsko-litewskiego (Rzeczypospolitej Obojga Narodów) oraz Inflant. Do decydującego starcia doszło za polskiego króla, Stefana Batorego, który pokonał cara Iwana IV Groźnego i zawarł z nim pokój w Jamie Zapolskim w 1582 r., w wyniku którego większa część Inflant znalazła się pod panowaniem polsko-litewskim. Po przegranej z Batorym Rosja nie prowadziła walk z Rzeczpospolitą o tereny ruskie wchodzące w skład państwa polsko-litewskiego, ale rozpoczęła ekspansję na wschód (opanowała tereny Syberii).

Od rządów **Iwana IV Groźnego z dynastii Rurykowiczów**, władcy Wielkiego Księstwa Moskiewskiego (książęta moskiewscy), przybierali tytuł **carów Wszechrusi** (czyli całej Rusi), a Wielkie Księstwo Moskiewskie zaczęło nazywać Rosją. Wykształcił się tam rodzaj władzy absolutnej nazywanej samodzierżawiem (z ros. samowładza).

Śmierć Iwana IV Groźnego była jednocześnie końcem dynastii Rurykowiczów, dlatego na początku XVII w. w Rosji nastąpił okres **wielkiej smuty** (okres kryzysu politycznego, zamętu, zamieszania), ponieważ nie było spadkobiercy. Rody bojarskie (spokrewnione z Iwanem Groźnym) zaczęły walczyć o carską koronę.

Sytuację postanowili wykorzystać magnaci polscy. W Rzeczypospolitej zjawił się pretendent do carskiej korony – Dymitr, który podawał się za syna Iwana Groźnego, zmarłego w tajemniczych okolicznościach (niby tajemniczych, wszyscy wiedzieli, że zabił go ojciec – car Iwan Groźny).

Rzekomego syna cara, zwanego **Dymitrem Samozwańcem**, poparł wojewoda sandomierski, Jerzy Mniszech, któremu Dymitr obiecał poślubienie jego córki (Maryny). W 1605 r. magnat Mniszech, przy pomocy innych polskich magnatów i ich prywatnych wojsk, pomógł im w zdobyciu moskiewskiego tronu (carskiego tronu). Tę wyprawę polskich magnatów do Rosji w celu osadzenia Dymitra Samozwańca na moskiewskim Kremlu (siedziba carów) nazwano **dymitriadą**.

Rządy cara Dymitra Samozwańca trwały niespełna rok. Przyjął on katolicyzm (obiecał to polskim magnatom), co spotkało się z niezadowolaniem poddanych Dymitra, zwłaszcza prawosławnych bojarów (szlachty

rosyjskiej). Niechęć budziło również otaczanie się przez cara Polakami, popieranie cudzoziemskich (zachodnich) obyczajów oraz lekceważenie prawosławia. Prawosławni bojarzy zawiazali spisek i zamordowali cara Dymitra Samozwańca oraz część otaczających go Polaków (wkrótce pojawił się kolejny samozwaniec, podający się za cudownie ocalałego Dymitra, któremu nie udało się uzyskać moskiewskiego tronu – został zamordowany). W Moskwie wybuchło **powstanie ludowe** przeciw Polakom stacjonującym na Kremlu. Siedziba carów błyskawicznie została zdobyta przez rosyjskich powstańców, których przywódca (bojar Wasyl Szujski) został carem i zawarł sojusz z wrogią Polsce Szwecją.

Zygmunt III uznał ów sojusz za zagrożenie dla państwa polsko-litewskiego, dlatego w **1609 r.** postanowił oficjalnie interweniować (interwencja to mieszanie się jednego państwa w sprawę innego) w sprawę wewnętrzne Rosji, co zapoczątkowało **wojnę polsko-rosyjską (1609-1612)**.

W latach 1609-1611 wojska polsko-litewskie oblegały Smoleńsk. Na pomoc (z odsieczą) smoleńskiej twierdzy ruszyły połączone wojska rosyjsko-szwedzkie, które w **1610 r.** rozgromił w **bitwie pod Kluszynem** hetman Stanisław Żółkiewski (pokonał 5-krotnie silniejszego wroga). Przeważającą część oddziałów polskich stanowili husarzy (husaria – ciężkozbrojna jazda).

Wkrótce hetman Żółkiewski wkroczył do Moskwy, uwięził cara Szujskiego i na moskiewskim Kremlu osadził polską załogę. Wkrótce skapitulowała również twierdza w Smoleńsku (po niemal dwuletnim oblężeniu).

Część bojarów zaproponowała, aby carem Rosji został 15-letni wówczas królewicz Władysław – syn polskiego króla. **Zygmunt III (katolik) nie zgodził się**, by jego syn przeszedł na prawosławie (tego żądali bojarzy), dlatego nie mógł też zostać władcą Rosji.

W Rosji wybuchło powstanie przeciw polskiemu panowaniu. W **1612 r.** poliska załoga osadzona na Kremlu musiała skapitulować (poddać się) i wycofać się z Moskwy.

W 1613 r. **carem został członek bojarzkiego rodu Romanowów** – Michał Romanow, który stał się założycielem nowej rosyjskiej dynastii – Romanowów, panującej w Rosji do 1917 r. (do rewolucji). Zakończył się okres wielkiej smuty, a w Rosji na nowo umacniało się samodzierżawie.

Wojna polsko-rosyjska trwała jeszcze długo (z przerwami). Zakończył ją **pokój w Polanowie** zawarty w **1634 r.**, na mocy którego Rzeczpospolita zatrzymała zdobyte wcześniej ziemie: smoleńską, czernihowską i siewierską, w zamian za co Władysław IV Waza (wówczas już król Polski, bo po śmierci Zygmunta III szlachta wybrała go na kolejnego władcę Rzeczypospolitej) zrzekł się pretensji do tronu rosyjskiego (nie rościł do niego praw). W tym okresie państwo polsko-litewskie stało się największym, po Rosji, państwem europejskim („złote czasy” za Władysława IV).

Dodatkowa informacja

Hetman **Stanisław Żółkiewski** to jeden z najwybitniejszych dowódców przełomu XVI/XVII w. Był pradziadkiem króla Jana III Sobieskiego. Zginął pod Cecorą w 1620 r., walcząc z Turkami.

POWSTANIE KOZAKÓW NA UKRAINIE (powstanie wybuchło w **1648 r.**)

W wyniku unii w Lublinie z 1569 r. większa część **Ukrainy** z Kijowem przeszła pod panowanie Polski.

W tym momencie rozpoczął się okres kolonizacji tych ziem przez polską magnaterię, która w zakładanych przez siebie folwarkach potrzebowała wielu rąk do pracy. Osiedlała się tu zubożała szlachta, jednak zdecydowaną większość stanowili chłopci przybyli tu z rdzennie polskich ziem (dla zachęty na pewien czas byli zwalniani z opłat i pańszczyzny). Wkrótce zaczęli oni przejmować język oraz obyczaje prawosławnej ludności zamieszkującej Ukrainę.

W II połowie XVI w. na Zaporozżu (na terenach położonych za skalnymi progami Dniepru) wyłoniły się grupy ludzi nazywanych **Kozakami** – była to ludność wolna, głównie pochodzenia ukraińskiego, wyznająca prawosławie, posługująca się językiem ruskim, zamieszkująca tereny nad dolnym Dnieprem, zorganizowana na wzór wojskowy, odznaczająca się szczególną bitnością i świetną jazdą. Ich głównym grodem była **Sicz** (warowny obóz). Część Kozaków stanowili kozacy rejestrowi, którzy otrzymywali żołd (zapłatę) za obronę państwa polsko-litewskiego, zwłaszcza jego południowo-wschodnich granic przed najezdami Tatarów z Chanatu Krymskiego (lenników Turcji). Dawało to stały dochód i pewne poczucie stabilizacji.

Przyczyny wybuchu kozackiego powstania na Ukrainie:

- prawosławna ludność ukraińska niechętnie patrzyła na zwolenników Kościoła greckokatolickiego (unickiego), który powstał w wyniku unii brzeskiej za Zygmunta III Wazy i przejmował część prawosławnych świątyń

(cerkwi) na swoje potrzeby (bo obrządek pozostał taki sam jak w prawosławiu) – kozacy sprzyjali prawosławiu;

- duża część ukraińskiej magnaterii i szlachty przechodziła na wyznanie rzymskokatolickie, przyjmowała język polski i obyczaje (polonizowała się), co nie podobało się pozostałej ludności prawosławnej posługującej się językiem ruskim;

- polska magnateria zakładająca folwarki na Ukrainie, posiadająca tam rozległe latyfundia, potrzebowała rąk do pracy, więc chciała uczynić z Kozaków chłopów pańszczyźnianych, ponadto próbowała ich zmuszać do porzucenia prawosławia;

- magnateria, potrzebująca siły roboczej, naciskała na króla Władysława IV, by ograniczył liczbę kozaków rejestrowych (pozostających na królewskim żołdzie) – sejm wkrótce zmniejszył ich liczbę, co wywołało oburzenie wśród Kozaków;

- dochodziło do licznych konfliktów między Kozakami (poddanymi Rzeczpospolitej) a Tatarami z Chanatu Krymskiego (poddanymi Turcji), ponieważ obie strony najeżdżały się wzajemnie, dopuszczając się grabieży – Turcja okazywała coraz większe niezadowolenie (łodziami, zwanymi czajkami, docierali do terenów tureckich i łupili je), co wciągało Polskę w ów konflikt.

W styczniu **1648 r. Kozacy**, pod wodzą **Bohdana Chmielnickiego**, wznieśli bunt, który przerodził się w **powstanie** przeciwko Rzeczpospolitej. Kozaków wsparli ukraińscy chłopci i prawosławni duchowni. Chmielnicki zawarł sojusz z Tatarami z Chanatu Krymskiego – ze swoim dotychczasowym wrogiem.

Początkowo Polacy ponosili klęski, np. w bitwie nad Żółtymi Wodami, pod Korsuniem i Piławcami. Powstańcom (Kozakom) udało się dotrzeć aż pod Lwów i Zamość.

Nie bez znaczenia pozostawał fakt, że wiosną **zmarł Władysław IV** (szanowany i lubiany przez Kozaków), a **tron objął jego brat – Jan Kazimierz**.

Nowy władca odwiódł Tatarów od udzielania pomocy Kozakom. Ponadto dużym sukcesem, odniesionym przez kresowego magnata Jeremiego Wiśniowieckiego (ojca późniejszego króla – Michała Korybuta Wiśniowieckiego), była udana obrona twierdzy w Zbarażu.

W **1649 r.** król zawarł z Chmielnickim **ugodę w Zborowie**, na mocy której Chmielnicki uzyskał buławę hetmańską oraz zwiększono liczbę kozaków rejestrowych.

Pomimo ugody, Kozacy znowu wznieśli powstanie. W Rosji znaleźli sprzymierzeńca. W **1654 r.** została zawarta **kozacko-rosyjska ugoda w Perejasławiu**, na mocy której, w zamian za udzieloną pomoc, Ukraina miała być połączona z Rosją (stawiała się w roli obrońcy kozaków przed polskimi magnatami, a w rzeczywistości chodziło jej o wpływy na Ukrainie).

Ugoda stała się przyczyną długoletniej **wojny polsko-rosyjskiej**. Polacy w tych zmaganiach ponieśli porażkę, nie mogli dłużej walczyć, m.in. ze względu na trwający w tym czasie „potop szwedzki” (1655-1660).

W 1667 r. Polska i Rosja podpisały **rozejm w Andruszowie**, na mocy którego podzielono Ukrainę na zachodnią (należała do Polski) i wschodnią (należała do Rosji).

Rosja przejęła tzw. Zadnieprze (ziemie Ukrainy na wschód od Dniepru) oraz część Ukrainy na zachodnim brzegu Dniepru wraz z Kijowem.

WOJNY RZECZYPOSPOLITEJ ZE SZWECJĄ

Przyczyny konfliktów polsko-szwedzkich: walka o Inflanty; Wazowie nie chcieli zrzec się tytułu króla Szwecji; walka o dominację nad wybrzeżami Morza Bałtyckiego oraz handlem bałtyckim (dochody z ceł były bardzo wysokie).

• I połowa XVII wieku

Na początku XVII w. wojska szwedzkie zaatakowały polsko-litewską część Inflant.

W **bitwie pod Kircholmem w 1605 r.** hetman Jan Karol Chodkiewicz pokonał Szwedów dzięki husarii (pokonał 3-krotnie silniejszego wroga).

W latach 20. XVII w. wojska szwedzkie pod dowództwem szwedzkiego króla Gustawa Adolfa opanowały większą część polsko-litewskich Inflant z Rygą, a następnie zaatakowały polskie wybrzeże nad ujściem Wisły i Prusy Książęce (lenno Polski).

W 1627 r. w **bitwie pod Oliwą**– polska flota pokonała Szwedów.

W **1635 r.** zawarto **traktat pokojowy w Sztumskiej Wsi**, na mocy którego Szwedzi zaprzestali pobierania ceł z pruskich portów oraz wycofali się, zatrzymując tylko wcześniej zdobyte tereny w Inflantach.

• II połowa XVII wieku - „Potop szwedzki” 1655 – 1660

Przebieg:

- najazd Szwedów na Polskę;
- zdrada szlachty wielkopolskiej pod Ujściem, co doprowadziło do zdrady szlachty z innych ziem (szlachta zdradziła polskiego króla – Jana Kazimierza – i uznała panowanie **Karola X Gustawa** w zamian za nietykalność majątków, wiary katolickiej i szybkiej koronacji szw. króla na króla polskiego);
- kapitulacja największych twierdz (łącznie z Warszawą);
- ucieczka polskiego króla – **Jana Kazimierza** (na niemiecki Śląsk);
- kapitulacja Litwy – część najbardziej wpływowej szlachty litewskiej pod przywództwem Janusza i Bogusława Radziwiłłów, którzy chcieli przejąć władzę na Litwie, poparła Szwedów (Litwa miała być połączona unią personalną ze Szwecją);
- rabowanie i palenie miast, wsi, kościołów przez Szwedów, co wzbudziło ogromną niechęć Polaków do Szwedów;
- obrona klasztoru na Jasnej Górze w Częstochowie (1655 r.) – przełom w wojnie (Szwedzi go nie zdobyli i zaczęli przegrywać z Polakami); ogromną rolę w jego obronie odegrał **przeor** (przełożony) klasztoru – **Augustyn Kordecki**;
- **wojna partyzancka** organizowana przez szlachtę i chłopów pod dowództwem **Stefana Czarnieckiego**;
- powrót króla Jana Kazimierza do Polski (I 1656 r.) – złożenie „ślubów lwowskich” (oddanie Rzeczypospolitej w opiekę Matki Boskiej); zorganizowanie przez króla koalicji antyszwedzkiej;
- w **1657 r. zrzeczenie się przez polskiego króla zwierzchnictwa nad lennem pruskim w Prusach Książęcych** w celu pozyskania elektora Brandenburgii (Fryderyka Wilhelma Hohenzollerna) rządzącego w Prusach Książęcych;
- zawarcie traktatu pokojowego w Oliwie z 1660 r., na mocy którego Jan Kazimierz zrzekł się polskiej części Inflant i tytułu króla Szwecji (praw do tronu szwedzkiego).

Dodatkowa informacja

Hetman **Stefan Czarniecki** to jeden z najwybitniejszych dowódców XVII w. Podczas potopu szwedzkiego był wierny Janowi Kazimierzowi. Prowadził wówczas wojnę partyzancką ze Szwedami. Zorganizował oddziały złożone z chłopów, których na okres służby w wojsku zwolniono z powinności wobec szlachty.

Słynne słowa Stefana Czarnieckiego:

„**Jam nie z soli, ani z roli, ale z tego, co mnie boli** (wyrosłem)” (sens: bogactwo i sławę przyniosło mi bohaterstwo wojenne (bojące rany), a nie kopalnie soli (żupy) i majątki ziemskie).

Stefan Czarniecki buławę hetmańską otrzymał tuż przed śmiercią.

WOJNY RZECZYPOSPOLITEJ Z TURCJĄ

• **Przyczyny konfliktów polsko-tureckich w I połowie XVII wieku:**

- najazdy kozaków (poddanych Rzeczypospolitej) na tereny Turcji (Imperium Osmańskiego) oraz na tereny tatarskie, czyli Chanat Krymski, uzależnione od Turcji;
- prywatne wyprawy polskich magnatów z Ukrainy do Mołdawii (lenna Turcji) w celu osadzenia swych kandydatów na mołdawskim tronie;
- sprzyjanie Habsburgom (katolikom) przez Zygmunta III Wazę podczas wojny trzydziestoletniej (Turcy sprzyjali protestantom).

W latach **1620-1621** doszło do **wojny polsko-tureckiej**.

W **1620 r.** na terenie Mołdawii została stoczona przegrana przez Polaków bitwa pod Cecorą, w której zginął hetman Stanisław Żółkiewski.

W **1621 r.** armia turecka próbowała zdobyć twierdzę Chocim nad Dniestrem. Polacy ją obronili, pomimo iż podczas obrony zmarł hetman Jan Karol Chodkiewicz (było to utrzymywane w tajemnicy, bo załoga twierdzy szybko by się poddała).

Wkrótce podpisano pokój, który nie zmieniał dotychczasowych granic obu państw.

• **Przyczyny konfliktów polsko-tureckich w II połowie XVII wieku:**

- osłabienie Rzeczypospolitej w wyniku powstania kozackiego, „potopu szwedzkiego” i wojny z Rosją;
- pusty skarb Rzeczypospolitej (nie było z czego opłacić dużej armii, która byłaby potrzebna do walki z Imperium Osmańskim);
- wstąpienie na polski tron nieudolnego Michała Korybuta Wiśniowieckiego.

W **1672 r.** Turcy wkroczyli na południowo-wschodnie tereny Polski i zdobyli twierdzę w Kamieńcu Podolskim. W tym samym roku Polska podpisała hańbiący dla niej **traktat w Buczaczu**, na mocy którego Polska oddała Turcji dużą część południowej Ukrainy na zachód od Dniepru oraz musiała corocznie płacić haracz (daninę) sułtanowi tureckiemu (władcy Imperium Osmańskiego), co uzależniało Polskę od Turcji.

Wstrząśnięta takim obrotem sprawy polska szlachta uchwaliła podatki na kontynuowanie wojny. **Dowództwo nad polską armią** przekazano **hetmanowi Janowi Sobieskiemu** (jeszcze nie był królem), który był prawnukiem Stanisława Żółkiewskiego, również walczącego w przeszłości z Turkami.

Już w **1673 r.** odniósł wielkie zwycięstwo nad armią turecką pod Chocimiem. Nie odzyskał ziem, ponieważ znowu brakowało pieniędzy na prowadzenie walki.

W **1674 r.** szlachta, pełna podziwu dla sukcesów **hetmana Jana Sobieskiego** (nawet Turcy się go bali i nazywali „Lwem Lechistanu”), wybrała go na **króla** Rzeczypospolitej.

W **1683 r.** doszło do **odsieczy wiedeńskiej**.

Władca Austrii (część Rzeszy Niemieckiej) wezwał na pomoc Jana III Sobieskiego, ponieważ armia turecka oblegała Wiedeń (stolicę Austrii). Sobieski, dowodząc siłami polsko-niemiecko-austriackimi (ok. 70 tys.), pokonał siły tureckie (liczące ok. 100 tys.) dowodzone przez wielkiego wezyra, Kara Mustafę (za klęskę został uduszony na rozkaz sułtana). Zwycięstwo Polaków nad Turkami odniesione na terenie Austrii nie przyniosło Polsce wymiernych korzyści (wzmocniło to Habsburgów z Austrii).

Skutek tego wydarzenia był niezwykle istotny – król Sobieski powstrzymał ekspansję turecką (muzułmanów) w Europie.

Dopiero w **1699 r.** (3 lata po śmierci Jana III Sobieskiego) Polska i Turcja podpisały **pokój w Karłowicach**, na mocy którego Polska odzyskała południową Ukrainę na zachód od Dniepru.

Słynne słowa Jana III Sobieskiego: „Przybyłem, zobaczyłem, Bóg zwyciężył”.

Po odsieczy wiedeńskiej (1683 r.) **Jan III Sobieski** napisał te słowa do papieża (są to przekształcone słowa Juliusza Cezara, który powiedział „Przybyłem, zobaczyłem, zwyciężyłem”). W wypowiedzi króla widoczna jest pokora chrześcijanina.

Jan III Sobieski pisał w barokowym stylu wspaniałe listy miłosne do swej żony, królowej Marysieńki (była Francuzką, nazywała się Maria Kazimiera d’Arquien).

Polacy stali się obrońcami katolicyzmu i w ogóle chrześcijaństwa przez naporem islamu, stąd powstało powiedzenie „Polska przedmurzem chrześcijaństwa” lub „Polak – katolik”.

Skutki wojen XVII w. dla Rzeczypospolitej:

- wzrost roli magnaterii; upadek demokracji szlacheckiej;
- upadek znaczenia władzy centralnej (sejmu walnego), wzrost znaczenia sejmików ziemskich;
- wpływ obcych dworów na politykę państwa polskiego (przekupywanie posłów przez dyplomatów obcych dworów, by głosowali na niekorzyść państwa polsko-litewskiego);
- utrata cennych gospodarczo ziem (część Ukrainy utraciliśmy na rzecz Rosji), portu ryskiego w Inflantach (utraciliśmy na rzecz Szwecji); utrata kontroli nad Prusami Książęcymi;
- śmierć wielu ludzi;

- wzrost podatków;
- zubożenie społeczeństwa (ludzie byli coraz biedniejsi);
- upadek szkolnictwa;
- zniszczenie wielu kościołów w Polsce w wyniku „potopu szwedzkiego” (Szwedzi to protestanci) i wielkie zniszczenia gospodarcze, materialne (wiele dzieł sztuki wywieziono do Szwecji);
- nietolerancja religijna;
- większe rozwarstwienie stanu szlacheckiego – część szlachty bardzo się wzbogaciła na wojnach, inni stracili niemal wszystko;
- upadek małych majątków (nie było dużego popytu na polskie zboże, na którym bogaciła się szlachta) i powstanie ogromnych majątków magnackich, zwanych latyfundiami;
- umacnianie się systemu pańszczyźnianego (zwiększanie wymiaru pańszczyzny), pogarszanie się sytuacji chłopów, których traktowano jak niewolników (nie mieli wolności osobistej).

Opracowali: Alicja Borchert i Marek Borchert